

Валентина Мохонько,

заст. директора ЦНБ

Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Досліджуючи минуле, творимо майбутнє

У статті розкривається внесок відомих бібліотекознавців К. І. Рубинського і Л. Б. Хавкіної у розвиток Центральної наукової бібліотеки Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, інших книгозбірень Харкова. Наголошується на актуальності ідей харківських бібліотечних корифеїв щодо підвищення професійних якостей бібліотечних кадрів, зокрема, мовної підготовки, удосконалення механізму функціонування бібліотек, формування бібліотечних фондів тощо.

К л ю ч о в і с л о в а: Центральна наукова бібліотека ХНУ імені В. Н. Каразіна, засновники харківської бібліотечної школи К. І. Рубинський і Л. Б. Хавкіна, професійні якості бібліотекаря, бібліотечна політика, нормативно-правове забезпечення бібліотечної діяльності.

The impact of famous Ukrainian and Russian library experts, like K. I. Rubinskiy and L. B. Havkina, founders of Kharkiv library school, on the development of Central scientific library of V. N. Karazin Kharkiv National University and librarianship is described in this work. It is emphasized that thoughts of Kharkiv library coryphaeus about the improving of professional quality of library staff, especially language training, improvement of libraries are still of current interest nowadays, deserve attention and implementation in practice. A great attention is paid to the necessity of editing normative and legal documents.

К е у в о р д: Central Scientific Library (history, nowadays), founders of Kharkiv library school, K. I. Rubinskiy, L. B. Havkina, professional qualities, upgrading, language training, normative and legal documents, rules.

Центральна наукова бібліотека Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, взявши курс на запровадження автоматизованої системи обслуговування користувачів, новітніх інформаційних технологій, разом з тим підтримує славетні історичні традиції своєї 208-річної діяльності.

Створення бібліотеки передбачав перший Статут Імператорського Харківського університету 1804 р., яким визначалися завдання книгозбірні (згідно § 73 Статуту, вона засновувалася для «распространения наук и просвещения»), її статус, штати, джерела фінансування. Користуватися бібліотекою могли не тільки професори та службовці університету, а й усі бажаючі – «вся публика» (§ 79 Статуту). До штату, на момент заснування бібліотеки, входили: бібліотекар, якого обирали на загальних зборах із ординарних професорів, його помічник із ад'юнктів або магістрів та писар із вихованців.

Засновником бібліотеки справедливо вважають одного з найосвіченіших представників дворянства початку XIX ст. – засновника Університету – Василя Назаровича Каразіна. Сам він з цього приводу писав: «...между прочими услугами, кои я имел счастье оказать Университету, доставил я в оный в 1803 и 1804 гг. из С.-Петербурга большую часть книг, нахо-

дящихся ныне в его библиотеке...» [1]. Це були перші 3219 книг, які склали основу бібліотечного фонду.

Яскраві сторінки в історію бібліотечного життя Харкова вписали відомі бібліотекознавці К. І. Рубинський (1860–1930) і Л. Б. Хавкіна (1871–1949), які стали, по суті, родоначальниками харківської бібліотечної школи. Фахівці двох найбільших бібліотек міста, університетської та громадської (нині ХДНБК імені В. Короленка), доклали великих зусиль, щоб виробити найбільш досконалий механізм діяльності цих установ. Їх внесок у бібліотечну справу став відомий нашим сучасникам завдяки публікаціям головного бібліотекаря ЦНБ Н. М. Березюк [2; 3], а також послідовній роботі з відтворення історії харківської бібліотечної школи, яку проводять дослідники Харківської державної академії культури і Харківської державної наукової бібліотеки ім. В. Г. Короленка.

Незважаючи на те, що бібліотечна діяльність кардинально змінилася у зв'язку із запровадженням інноваційних технологій, принципи, підходи, ідеї, поради наших бібліотечних учителів ніскільки не втратили своєї актуальності, вони й через століття допомагають нам у роботі.

Взяти хоча б праці досвідченого університетського бібліотекаря, обізнаного з організацією роботи бібліо-

тек Києва, Москви, С.-Петербурга, Варшави, Франції, Німеччини, Швейцарії, знавця 9 іноземних мов К. І. Рубинського «Культурная роль библиотеки и задачи библиотекведения» [4], «Положение вопроса о библиотечном персонале в Западной Европе и у нас» [5], які сьогодні стали загальнодоступними в університетському електронному архіві (репозитарії) eKhNUIR (<http://dspace.univer.kharkov.ua>).

У публічній лекції «Культурная роль библиотеки и задачи библиотекведения», яка прозвучала у 1910 р. в актовій залі університету, автор ґрунтовно розкрив місце і роль бібліотеки у культурно-історичному розвитку людства, окреслив основні напрями актуальних бібліотекознавчих досліджень. У доповіді «Положение вопроса о библиотечном персонале в Западной Европе и у нас», оприлюдненій на засіданні «Общества библиотекведения» у 1908 р., К. І. Рубинський детально зупинився на професійних вимогах до бібліотекарів, які висувуються до них у різних країнах світу.

Не менш цікавими є думки видатного теоретика і організатора бібліотечної справи Л. Б. Хавкіної, яка залишила досить велику творчу спадщину – понад 400 публікацій. Особливою популярністю й сьогодні користується її дослідження «Книга и библиотека» (М., 1918). У 2011 р. її перевидала Російська національна бібліотека, розпочавши в партнерстві з Санкт-Петербурзьким університетом культури і мистецтв випуск серії книг «Библиотекведение : изучая прошлое – создаем будущее» [6]. Книга була написана Л. Б. Хавкіною після її зарубіжного відрядження до Америки. По суті, це розмова про професію бібліотекаря, про роль бібліотеки у суспільстві. Увагу автора привернули, насамперед, демократичні засади діяльності бібліотек розвинутих зарубіжних країн, безкоштовність користування фондами, зручний графік роботи, доступність інформації для читачів, мінімум обмежень і, звичайно ж, прогресивні організаційно-технологічні методи їх роботи. За радянських часів ця книга не раз піддавалася критиці за звеличення зарубіжних бібліотек, за захоплення буржуазними підходами до організації виробничого процесу у книгозбірнях.

Як відомо, ключовою передумовою високого рівня бібліотечного обслуговування є кадри, їх високий професіоналізм. Цей чинник був важливий завжди, але особливої актуальності він набув в умовах розвитку інформаційних технологій. Адже без високої компетентності бібліотекарів як гарантів доступу і творців онлайн-ресурсів і послуг їх запровадження взагалі немислиме.

Слід відзначити суттєвий внесок у справу підготовки бібліотечних фахівців Харківської державної академії культури, яка вирішує ці питання у кон-

тексті світових тенденцій розвитку бібліотечної справи. У цьому напрямі активно працює і Українська бібліотечна асоціація, постійно організовуючи високопрофесійні семінари-тренінги, екскурсійні відрядження до відомих бібліотек світу.

На питаннях професіоналізму акцентували свою увагу і харківські бібліотечні корифеї. Насамперед вони виокремлювали мовну підготовку бібліотечних працівників.

Ще у 1905 р. Вчена рада Харківського університету відряджає К. І. Рубинського вивчати досвід роботи бібліотек Західної Європи. Він детально познайомився з діяльністю найбільших бібліотек Парижа, Берліна, Мюнхена, Цюриха, Відня, Женеви, Лозанни, Берна та ін. Фахівець був вражений зразковим порядком, який панував у бібліотеках Європи, а також високим професійним рівнем не тільки окремих працівників, а й усього персоналу.

Порівнявши стан справ у зарубіжних і вітчизняних книгозбірнях, К. І. Рубинський робить висновок, що не можна брати на службу до академічних бібліотек осіб з вищою освітою, які не володіють іноземними мовами. Якщо говорити відверто, то цей висновок не втратив своєї актуальності й нині. Для університетських бібліотек, які володіють сьогодні багатими фондами іноземної літератури, обслуговують читачів – студентів із закордону, ведуть книгообмін з науковими установами багатьох зарубіжних країн, вкрай бракує фахівців зі знанням іноземних мов.

Але де взяти бібліотекарів з досконалим знанням іноземної мови? Навряд чи прийдуть працювати до книгозбірень випускники факультетів іноземних мов, адже рівень заробітної плати тут не задовольняє нинішнє покоління. Який вихід? Можливо варто вдатися до організації курсів для бібліотекарів з вивчення іноземних мов. У минулому такі приклади мали місце. До речі, у свій час ініціатором курсової підготовки з бібліотечної справи була Л. Б. Хавкіна. За сучасних умов найбільш реальним шляхом є самоосвіта бібліотечних працівників. Молодим спеціалістам потрібно лише створити відповідну мотивацію.

Питаннями підвищення кваліфікації бібліотекарів опікувався і К. І. Рубинський. Саме його зусиллями штат бібліотеки постійно поповнювався кваліфікованими кадрами. У бібліотеці університету було запроваджено конкурсний іспит для осіб, які виявили бажання зайняти бібліотечну вакансію. На іспитах, які проводила бібліотечна комісія, особам, котрі претендували на штатну посаду в бібліотеці, пропонувалося: оформити кілька каталожних карток; приготувати для палітурних робіт декілька періодичних видань зі складною структурою; перекласти з іноземної мови абзац з книги; відредагувати неправиль-

но написані картки на іноземні видання; визначити класифікаційні індекси декількох видань; два тижні попрацювати в бібліотеці під керівництвом досвідченого фахівця для кращого ознайомлення з організацією роботи.

Бібліотека Харківського університету першою почала комплектувати свій штат жінками. Так, упродовж 1910–1912 рр. у бібліотеці працювала за вільним наймом О. М. Альховська, яка, не маючи диплома про вищу освіту, володіла трьома іноземними мовами. Претендуючи на посаду помічника бібліотекаря, на конкурсному іспиті у 1913 р. вона продемонструвала ґрунтовні знання історії, літератури, права, політекономії. У протоколі засідання бібліотечної комісії, який зберігається в архіві ЦНБ, зазначено: «А. Н. Альховская является человеком, незаменимым для дела по своему отношению к нему, а также по своим познаниям, которые она увеличила, прослушав курс библиотечного дела в 1912–1913 гг. в Ecole des Chartes в Париже» [2, с. 67–68]. О. М. Альховська була першою жінкою, якій бібліотечна комісія доручила виконувати обов'язки штатного помічника бібліотекаря, вибравши її з трьох претендентів.

К. І. Рубинський, детально знайомлячись з роботою своїх колег-бібліотекарів, дедалі більше переконавався, що «продуктивность работы лиц женского пола не меньше, чем продуктивность работы мужчин..., нет основания закрывать им доступ к штатным должностям в библиотеке» [2, с. 67].

Л. Б. Хавкіна справедливо вважала, що виконання бібліотеками своєї місії в суспільстві значною мірою залежить від принципів організації їх роботи, від характеру їх фінансування, від ставлення до них держави, громадських організацій і населення, від умов користування ними, від їх правового статусу тощо, тобто, від різних чинників, які загалом можна назвати бібліотечною політикою.

У першу чергу, ефективна діяльність бібліотеки залежить від наявності повноцінної нормативно-правової бази. Сьогодні бібліотекам, які керуються девізом «Відкрита бібліотека без меж: рівні можливості для кожного», потрібні чіткі правила, котрі б не допускали неясностей в усьому, що стосується авторських прав, обов'язків читачів, бібліотекарів. Вітчизняна нормативна документація, що врегулює бібліотечну діяльність, потребує адаптації до міжнародних стандартів і рекомендацій, своєчасного реагування на технологічні зміни, які постійно супроводжують процес розвитку бібліотечної справи.

У 1850 р. були затверджені перші «Правила для библиотеки Харьковского университета» [7], які склалися з 5 розділів. Вони чітко регламентували порядок придбання книг, їх зберігання, користуван-

ня. Правила містили також додатки (бланки для заповнення облікових документів і карток для каталогів).

Сучасні «Правила користування Центральною науковою бібліотекою» відображають майже всі зміни, які виникли у бібліотечному середовищі після упровадження там автоматизованих технологій. Разом з тим дуже важливо, щоб чинні Правила максимально враховували положення відповідних типових документів. Зокрема, «Типових правил користування бібліотеками в Україні, зареєстрованих у Міністерстві юстиції України 8 липня 1999 р. за № 449/3742 (зі змінами, внесеними згідно з Наказом Мінкультури № 319 від 25.05.2001), а також «Типових правил користування бібліотекою вищого навчального закладу освіти Міністерства освіти України», що діють в країні з 1998 р. Хоча і ці документи вже потребують редакції. Практика роботи бібліотек з автоматизованого обслуговування відвідувачів, наприклад, суперечить положенням Типових правил (Наказ Мінкультури № 319 від 25.05.2001): «Кожний документ, виданий на абонементі, фіксується у читацькому формулярі і підтверджується підписом користувача». У чинних документах не чітко виписані питання щодо копіювання інформації. 2008 р. на Міжнародній конференції «Крим» у щорічній доповіді Я. Л. Шрайберга «Библиотеки в условиях правовой и технологической эволюции процессов общественного развития» зверталася увага на правило «Fair Use», відображене в законах США і країн Західної Європи: «Правило «Fair Use» (добросовестное использование) дает возможность читателю без согласия правообладателя копировать (в том числе и в электронном виде) небольшой объем материала из научной, нехудожественной статьи или книги и использовать эту копию в некоммерческих целях и не в ущерб книжному рынку» [9].

За нинішніх умов бібліотекам вищих начальних закладів надзвичайно складно дотримуватися чинних норм забезпечення літературою навчального процесу. А чи потрібні нормативи забезпечення навчальною літературою, коли стрімко розвиваються електронні технології, зростають ціни на підручники, а ще, коли вони постійно доповнюються й істотно переробляються? Жодна бібліотека не може собі дозволити регулярно оновлювати фонди навчальної літератури на традиційних носіях (десятками, сотнями примірників однієї назви), якщо реальна вартість потрібного підручника коливається від 100 до 200 грн. Традиційні підручники потрібні будуть завжди, але ж повинна бути їх розумна кількість. Використання електронних версій підручників (з дотриманням норм авторського права) допомогло б вирішити проблему якісного і оперативного обслуговування

читачів. У зв'язку з вищевикладеним потребує редагування «Типове положення про бібліотеку вищого навчального закладу III–IV рівнів акредитації», затвержене Наказом МОН України № 641 від 06.08.2004 року (п. 4.2.).

У свій час Л. Б. Хавкіна, детально проаналізувавши порядок фінансування американських, англійських бібліотек, джерела поповнення їх фондів, звертала увагу вітчизняних фахівців на більш активне використання такого джерела, як пожертвування. І до такої поради дослухалися. Бібліотеці Харківського університету дворяни, купці, професори та вихованці вишу дарували великі суми коштів, окремі цінні видання, цілі книжкові зібрання. Першим таким дарителем був сам В. Н. Каразін. Він подарував «Древний атлас Птоломеев (XVI ст.)», «Петербургский календарь 1715 г.», «Описание Полтавской битвы» та ін.

І в наш час важливим джерелом поповнення фондів залишаються дари. Наприклад, у 2011р. під час візиту до Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна Президента Республіки Словенія Д. Тюрка було передано в дар надзвичайно унікальне видання «Iconotheca Valvasoriana» у 17 томах. Це факсимільне видання рідкісних гравюр XV–XVII ст., колекцію яких зібрав словенський вчений І. В. Валвасор (1641–1693) під час своїх мандрів Європою у 1659–1672 рр. Тираж цього надзвичайного видання – 100 примірників, усі номерні. Влада Словенії дарує ці унікальні примірники найвідомішим бібліотекам світу.

Щорічно, щомісяця, щотижня до ЦНБ звертаються відвідувачі, які пропонують дари, але існує проблема їх оцінки. Враховуючи, що в нашій країні видавничая продукція, як правило, реалізується за вільними ринковими цінами, комісії з оцінки літератури досить складно ухвалювати самостійні рішення. Згідно з чинною «Інструкцією з бухгалтерського обліку необоротних активів бюджетних установ № 64 від 17.07.2000 (зі змінами, внесеними згідно з наказами Державного казначейства, у 2005, 2009, 2010 рр.) до складу такої комісії повинен входити не тільки працівник бухгалтерії, а й представник установи вищого рівня. Але тут виникає питання: якої саме? Деякі вузівські бібліотеки вважають, що такого представника має делегувати міністерство, у підпорядкуванні якого перебуває навчальний заклад. Крім досить складного механізму пересилки на затвердження цінних актів, виникає ще й багато формалізму. Тому тут потрібен докладний інструктивний документ щодо оцінки літератури, яка надходить як дари, без визначеної вартості.

Потребує змін і доповнень інструктивно-нормативна документація щодо інвентаризації бібліотечних фондів. Можна по-різному ставитися до чинних методичних рекомендацій, але цілком очевидно, що для сучасних бібліотек з фондом понад 1 млн примірників визначені колись терміни і технології інвентаризації вже не є реальними. У ЦНБ систематично проводяться планові інвентаризації за графіками, ухвалюються відповідні рішення, але життя потребує більш сучасної інструктивно-нормативної документації. Її розроблення і упровадження, на наш погляд, могли б взяти на себе провідні фахівці харківської бібліотечної школи.

Ми окреслили лише основні проблеми сучасного бібліотечного життя, вирішення яких дасть змогу бібліотекам вишів не тільки увійти у сучасне світове інформаційне середовище, а й комфортно в ньому почуватися.

Список використаних джерел

1. Мазманьянц В. К. История Центральной научной библиотеки Харьковского университета (1805–1917) / В. К. Мазманьянц, Б. П. Зайцев, С. М. Куделко. – Х. : ХГУ, 1992. – 72 с.
2. Березюк Н. М. Библиотека Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина за 200 лет (1805–2005) / Н. М. Березюк, И. Г. Левченко., Р. П. Чигринова. – Х. : Тимченко, 2006. – 390 с.
3. Березюк Н. М. К. И. Рубинский и Л. Б. Хавкина – основоположники Харьковской библиотечной школы : фрагменты истории / Н. М. Березюк // Научные и технические библиотеки. – 2009. – № 5 – С. 93–104.
4. Рубинский К. И. Культурная роль библиотеки и задачи библиотекостроения : публ. лекция, чит. в актовом зале Харьк. ун-та, 22 нояб. 1909 г. // Записки Харьковского университета. – 1910. – Кн. 1, ч. неофиц. – С. 65–96.
5. Рубинский К. И. Положение вопроса о библиотечном персонале в Западной Европе и у нас: докл., чит. библиотечкарем Харьк. ун-та К. И. Рубинским в заседании О-ва библиотекостроения, 22 нояб. 1908 г. // Записки Харьковского университета. – 1909. – Кн. 1, прил. – С. 1–35.
6. Хавкина Л. Б. Книга и библиотека / Л. Б. Хавкина ; вступ. ст. С. А. Басова, И. Н. Качковской. – СПб. : Изд-во РНБ, 2011. – 152 с. – (Библиотекостроение : изучая прошлое – создаем будущее. Вып. 1).
7. Правила для библиотеки Харьковского университета. – Х. : Унив. Тип., 1850. – 35 с.
8. Сукиасян Э. Р. О книгообеспеченности и не только о ней / Э. Р. Сукиасян // Научные и технические библиотеки. – 2010. – № 7. – С. 18–20.
9. Шрайберг Я. Л. Библиотеки в условиях правовой и технологической эволюции процессов общественного развития : ежегодный доклад Конференции «Крым-2008» / Я. Л. Шрайберг // Научные и технические библиотеки. – 2009. – № 1. – С. 41–42.